

Михайло Гутор

ВСЕСПАЛЕННЯ

**в історії єврейських громад Рівненщини:
Рівного, Сарнів, Серників, Соснового, Степаня,
Томашгорода, Торговиці, Тучина.**

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Трєблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Рівне¹

Палац князів Любомирських. Рівне, 1911 р.²

Перша письмова згадка про Рівне, датована 1283 роком, міститься в латиномовній польській хроніці "Rocznik kapituły krakowskiej", де йдеться про переможну битву краківського і сандомирського князя Лешека Чорного з литовським військом. Однак, деякі розкопки можуть свідчити про те, що Рівне є стародавнім українським містом, адже, за твердженням дослідників, Рівне є 250 років старше: під час досліджень місцеві науковці відшукали будівлі, керамічний посуд, залишки зброї та будівель, датованих X століттям.

Рівне отримало Магдебурзьке право з 1492 року.

Перша письмова згадка про Рівне у статусі міста — 1496 рік, у Волинському короткому літописі³.

У 1340 році, майже на два століття, місто у складі Волині переходить до складу Великого князівства Литовського, Руського, Жемантійського. Адміністративна територія Волині була поділена на три староства. Територія

¹ Równe // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1888. — Т. IX. — S. 818. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IX/818; Stecki, Tadeusz Jerzy Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. Warszawa: [s.n.], 1880 (Warszawa: Władysław Dębski). URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=266045>; Відомості туристичні ORGAN POLSKIEJ i WSZECHŚWIATOWEJ TURYSTYKI Województwo Wołyńskie Rok II. Nr. 1. Styczeń 1932. Druk „LECH“, Warszawa, Koszykowa 33. — Str. 13. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/370528/PDF/NDIGCZAS018195_1932_001.pdf; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.301-306. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

² Biblioteka Narodowa <https://polona.pl/item-view/846e200d-7eeb-4efd-b779-bd2c420d2a21?page=0>

³ Волинський короткий літопис <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>

нинішньої Рівненської області, а в її складі і Рівного, відійшла до Луцького староства. У 1434 році, відповідно до грамоти литовського князя Свидригайла (Свидригелла) Ольгердовича Рівне передається у володіння луцьких шляхтичів Дичків. У 1461 Івашко Дичко продає Рівне «за 300 кіп широких грошів чеської лічби» князю Семену Васильовичу Несвицькому, представнику русько-литовської династії Гедиміновичів⁴.

У 1569 році за Люблінською унією Рівне підпорядковується Луцькому повіту.

У 1574 році королівською грамотою місто знову проголошене володінням князя Костянтина Острозького.

У 1667 в результаті Андрусівської угоди Рівне залишається під владою Речі Посполитої.

У 1723 році Рівне переходить у власність польських шляхтичів Любомирських. Володарем Рівного стає Єжи Александр Любомирський. У XVIII ст. князі Любомирські були найбагатшим магнатським родом на Волині, часами всієї Польщі. У 1728 році розпочато будівництво замку коштом Є. А. Любомирського.

Вулиця 3 Мая. Рівне, 1932-1937 рр.⁵

У 2-й половині 19 ст. понад $\frac{2}{3}$ населення міста становили євреї, які справляли значний вплив на економічне життя. У Рівному існували державна школа для євреїв – однокласне чоловіче училище з ремісничим класом, приватне

⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — T. I: 1366—1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. — Lwów, 1887. — S. 53—54. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ArchiwumKs1_1887/ArchiwumKs1_1887.pdf

⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10688877,foto.html?idEntity=9211285>

жіноче училище, початкові релігійні школи, була також збудована мурована синагога в стилі модерн. Єврейська спільнота також мала свою лікарню і товариство допомоги незаможним євреям Лінас Гацедек ("Нічліг справедливих" / "Прихисток справедливих").

17 вересня 1939, протягом Другої світової війни, відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа західноукраїнські землі анексуються СРСР; до міста входять частини Червоної армії.

Після включення Рівного до складу Радянського Союзу у вересні 1939 р. вся єврейська суспільно-політична діяльність була заборонена, активісти єврейських партій та багато заможних городян-євреїв було заарештовано і вислано у віддалені райони Радянського Союзу; усі навчальні заклади з викладанням на івриті було закрито.

У 1939-1941 роках знищено та депортовано до Сибіру близько 150 тис. рівнян та мешканців навколишніх сіл.

28 червня 1941 відбувається бомбардування та окупація міста німецькими військами.

20 серпня 1941 значну частину українських земель було включено до складу Райхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному, райхскомісаром України призначено Еріха Коха.

Парад, виступає Еріх Кох. Рівне, 20 квітня 1942 року.⁶

⁶ Bundesarchiv URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearto=1944&query=Rowno>

Єврейська громада⁷

Євреї були в Рівному вже в XVI ст. Рівненські євреї були пов'язані з єврейською громадою Острога аж до XVIII століття, коли вона остаточно стала незалежною.

Швидкий розвиток міста почався після 1723 р., коли він перейшов у володіння князів Любомирських, які запрошували євреїв селитися до Рівного. Станіслав Любомирський опублікував у 1749 р. грамоту, що розширювала права єврейської громади. Князь Юзеф Любомирський у 1786 р. виділив євреям землю для розширення цвинтаря і дозволив будівництво синагоги. У 1765 р. у Рівному жили 890 євреїв, у навколишніх селах – 296.

У 1793 р. у результаті другого поділу Польщі Рівне було приєднано до Росії. У 1801 р. у місті було 10 купців-євреїв та 2137 міщан. У другій половині 19 ст. Рівне – великий центр руху Хаскали. Тут були відкриті приватні школи з викладанням на івриті та один з перших у Росії реформованих хедерів (див. також Освіта єврейська. Новий та новітній час). У 1884 р. у Рівному склалася група руху Ховевей Ціон, пізніше були створені відділення різних сіоністських партій (їх представники брали участь у Сіоністських конгресах), а також єврейських партій, далеких від сіонізму (1903 р. була заснована організація Бунду).

У 1909 р. єврейське населення Рівного становило 18631 людина (55,8% населення). Євреям належало п'ять фабрик, чавуноливарний завод, усі дев'ять міських друкарень. Із 16 міських лікарів сім були євреями. У Рівному була єврейська лікарня, Товариство допомоги бідним євреям. У 1911 р. було відкрито відділення Товариства любителів івриту.

Торгівлею сільськогосподарськими продуктами та лісом займалися рівненські єврейські купці. До дев'ятнадцятого століття вони також займалися

⁷ Ровно Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.559-560. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf; RÓWNE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1459-1461. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/rovno/rovno.html>; Круглов А. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов. URL: <https://holocaust.kyiv.ua/Files/golSuch2005/Kruglov11.pdf>; Михальчук Р. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту. Е-журнал урбаністичних студій. Місто: історія, культура, суспільство. / НАН України. Інститут історії України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія та археологія. Київ, 2020. № 9 (2). – С. 105-126. URL: https://www.duhk.org/fileadmin/data_duhk/documents/Dolhanov.pdf; Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine) Edited by: A. Avitachi, Former Residents of Rowno in Israel Published in Tel Aviv, Israel 1956 (Н, 591 pages). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/rovno/rovno.html>; Джеффри Бурдс Холокост в Ровно: резня в лесу Сосенки ноября 1941 г. Издательство: Фонд содействия актуальным историческим исследованиям "Историческая память". 2017. – 156 с. URL: <https://litvek.com/books/552821-kniga-dzheffri-burds-holokost-v-rovno-reznia-v-lesu-sosenki-noyabrya-1941-g>; Jeffrey Burds Holocaust w Równem Masakra w lesie Sosenki, listopad 1941 r. Northeastern University Sponsored by the YIVO Institute of Jewish Research, New York. – 2013. URL: file:///D:/Downloads/Burds_Holokaust-w-Rownem-Masakra-w-lesie-Sosenki-listopad-1941-r_RuLit_Me_865237.pdf

будівництвом та імпортом різноманітних виробів, включаючи порцеляну, скло та взуття.

Наприкінці XIX – на початку XX століття Рівне стрімко розвивалося, багато в чому завдяки будівництву двох залізничних колій (у 1870 та 1885 роках), які пройшли через місто. Його єврейське населення зросло з 3788 у 1847 році до 13780 у 1897 році (це становить 56% населення міста); до 19791 у 1913 р. (56,7%)⁸.

Учасники конференції Ховевей Ціон. Рівне, 1881 р.⁹

На початку XX століття Рівне було економічним центром Волинської губернії. Багато євреїв займалися торгівлею і вільними професіями; Євреям також належала значна кількість промислових підприємств. Бурхливо розвивалося єврейське громадське і релігійне життя, створювалися різноманітні благодійні та культурні установи. Група *Hoveve Tsiyon* (Любителі Сіону) була створена в 1884 році і стала сіоністською організацією в 1897 році.

Під час революції 1905–1907 рр. у Рівному діяли Бунд і соціалістичні сіоністські партії, було створено низку єврейських профспілок, які після революції розпалися. Вибори до II Думи на початку 1907 р. проходили гостро,

⁸ Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/rivne>

⁹ Ховевей Ціон (також Хіббат Ціон, ציון חבת, ציון הורבי, Ціон, буквально «люблячі Сіон», також палестинофіли). Головним завданням організації було переселення євреїв на їхню історичну батьківщину в Землю Ізраїлю. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/education.asp>

сіоністи виступали проти єврейських лібералів. У 1912 році поживався профспілковий рух і було створено бюро, яке об'єднало всі профспілки міста.

У Рівному народилися історик Марк Вішніцер, мовознавець Нохем Штіф, соціаліст Мойше Зільберфарб; Кантором там до 1914 року був Янкев Мороговський (Зейдл Ровнер).

У 1920-1930-х роках більшість промислових підприємств, ремісничих цехів і торгівельних установ Рівного належала євреям, які також становили три чверті вільних професій. У 1921 році в Рівному проживало 21 702 євреї (71% загального населення), а в 1931 році – 22 737 (56%). Місто було центром єврейської освіти з середньою школою Тарбут (для якої в 1936 році було побудовано нове приміщення), двома початковими школами та трьома дитячими садками. Крім того, існували дві єврейські гімназії з польською мовою навчання, а також школа імені Шолом-Алейхема з навчанням ідиш (до 1934 р.). У 1925 році до Рівного переїхала хасидська ешива. У місті виходили дві газети мовою їдиш.

Вихованці єврейського дитячого садочка Тарбут.¹⁰

Двадцяте століття стало ознакою подальшого економічного зростання єврейської громади Рівного. Економічний розвиток призвів до будівництва та експлуатації євреями найбільшої у Волинській губернії пивоварні, а також миловарного заводу, борошномельних заводів і цегельних заводів. Це зростання вимагало розширення громадських послуг; було шість синагог, лікарня, будинок для престарілих. У 1884 році проявилася також сіоністська діяльність.

¹⁰ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/education.asp>

Економічні зусилля євреїв поширилися на різні сектори – промисловість, торгівлю та ремесла. Євреї також займалися професіями лікарів, юристів та інженерів. Щоб досягти цих досягнень, єврейська громада заснувала початкові та середні школи. Була також бізнес-школа, талмуд-тора та єшива. На жаль, це не тривало довго.

За умовами пакту Молотова-Ріббентропа 1939 року радянська армія увійшла до польського Рівного, провела радянізацію економіки та закрила єврейські культурні установи. Це був початок кінця єврейського життя в Рівному.

28 червня 1941 р. Рівне окупували частини німецької 6-ї армії. У липні та серпні 1941 р. територію контролювала німецька військова адміністрація. У вересні 1941 року його замінила німецька цивільна адміністрація, а місто було столицею Райхскомісаріату Україна та резиденцією Райхскомісара, гауляйтера Еріха Коха.

У липні та серпні 1941 року оперативний підрозділ (Einsatztrupp) поліції безпеки (Sipo) і СД базувалася в Рівному. З вересня 1941 р. по лютий 1942 р. штаб 320-го поліцейського батальйону під командуванням майора поліцейського Даля та його 3-ї роти (під командуванням гауптмана Шарвея) були дислоковані в Рівному. Станом на жовтень 1941 року там знаходився 33-й резервний поліцейський батальйон.

**Старі та німецькі євреї прямують на збірний пункт.
Рівне, 6 листопада 1941 року.¹¹**

Перша акція проти євреїв Рівного була проведена 8 і 9 липня 1941 р. Увечері 8 липня члени зондеркоманди 4а у співпраці з загонами української допоміжної

¹¹Bundesarchiv. URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearsto=1944&query=Rowno>

поліції заарештували 130 євреїв. Вони змусили потерпілих ночувати у дворі будівлі Держбанку. Вранці 9 липня жертв розстріляли на околиці міста.¹²

Штаб айнзатцгрупи С, розташований в Рівному, 12 липня 1941 р. розстріляв ще близько 100 євреїв на території цегельні приблизно за 2 кілометри (1,2 милі) від Рівного.¹³ Ще кілька сотень євреїв було вбито загонами Sipo, SD та Einsatzgruppe Special Duty (z.b.V).¹⁴ Загалом у місті влітку 1941 р. було вбито близько 1000 євреїв.

Протягом літа та осені 1941 р. німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів у Рівному. Спочатку євреїв змушували носити пов'язки із зіркою Давида. У вересні 1941 року це було замінено на круглі жовті нашивки, які носили на грудях і спині верхнього одягу. Єврейське населення змушене було виконувати фізично важку роботу. Їм не дозволили залишити місто. Крім того, євреї були змушені сплатити німецькій окупаційній владі 12 мільйонів рублів (1,2 мільйона рейхсмарок [RM]) як так звану контрибуцію.

У Рівному було створено Єврейську Раду (Юденрат) з 12 членів та єврейську поліцію з 20 осіб (підпорядкованих у складі 20 осіб, які були підпорядковані юденрату. Головою юденрату був доктор Моше Бергман, директор місцевої гімназії.

На початку листопада 1941 року в Рівному відбулася велика Акція. Жертвами були переважно непрацездатні особи. 5 листопада були розповсюджені повідомлення про те, що всі євреї, які не мають дозволу на роботу, повинні о 6:00 з'явитися на Костельний майдан (Костельну площу) для очікування свого розселення. Після того, як євреї зібралися, їм наказали залишити свій багаж на площі і колонами погнали до села Сосенки. Біля села було кілька ям, викопаних радянськими військовополоненими наприкінці жовтня. Протягом двох днів у цих ямах було розстріляно всіх євреїв, які зібралися на «переселення».¹⁵ В Акції брали участь 315-й поліцейський батальйон (під командуванням гауптмана Клауса) і 320-й поліцейський батальйон та принаймні одна рота 33-го резервного поліцейського батальйону (командир роти гауптман Вікманн).

В матеріалах Державної Надзвичайної Комісії СРСР №. 143 від 8 грудня 1941 р. зазначено, що «між 6 і 7 листопада 1941 р. була проведена давно запланована антиєврейська акція під час, якої було вбито близько 15 000 євреїв.

¹² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах, сост. Александр Круглов (Киев: Институт иудаики, 2002). – с. 30, 37; Барац, В. (1993). Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны. Москва: «Арт-Бизнес-Центр» - С 11– 12.

¹³ See Sta. bei dem Landgericht Itzehoe, 9 Js 766/67, Indictment, November 30, 1971, in the case against Dr. Phil. Hans Krieger and Alois Köldorfer, in the archive of Sta. bei dem Landgericht Itzehoe. See also testimony of Kiebach, the former telegraph operator at the headquarters of Einsatzgruppe C, November 1, 1963, in Kруглов, Sbornik dokumentov i materialov, p. 31.

¹⁴ See diary of Wehrmacht Hauptmann Hanns Pilz, in E. Klee and W. Dressen, “Gott mit uns.” Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939– 1945 (Frankfurt am Main, 1989), p. 141.

¹⁵ See testimony of Kristina Novakovskaia, in Yitskhak Arad, ed., Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemetskoï okkupatsii (1941– 1944). Sbornik dokumentov i materialov (Jerusalem: Yad Vashem, 1991), pp. 151– 152.

У грудні 1941 року на околиці міста Рівне було створено гетто, оголошене «єврейським житловим районом» (відкрите гетто). Євреям дали кілька днів на переселення туди. У цьому гетто було близько 5200 євреїв, у тому числі 1182 дитини віком до 14 років.¹⁶

Ліквідація гетто Рівне відбулася в ніч з 13 на 14 липня 1942 р. Відмовляючись допомагати німецькій владі у вбивстві євреїв, д-р Бергманн та інший член Юденрату Леон Сухарчук вчинили самогубство.

1-ша рота 33-го резервного поліцейського батальйону, підрозділи німецької поліції безпеки та члени української допоміжної поліції змусили євреїв залишити свої будинки в гетто. Поліція загнала потерпілих до залізничної станції і насильно посадила їх у товарні вагони. Ешелони везли євреїв у напрямку Костополя. У каменоломні за містом євреїв розстрілювали німецька поліція безпеки та українські загони допоміжної поліції.¹⁷

Багатьом євреям, особливо молодшим, вдалося втекти. Тих, кого знайшли, розстріляли восени 1942 року на військовій базі на вулиці Білій разом із радянськими військовополоненими. За словами свідка, якого опитав Яхад-Ін Унум, євреїв відвезли до місця розстрілу в критих вантажівках, змусили роздягнутися на складі, а потім бігти до ями. Серед постраждалих були жінки, діти та люди похилого віку. Кільком сотням євреїв вдалося пережити Голокост.¹⁸

Меморіал в урочище Сосонка.¹⁹

¹⁶ ДАРО, R22- 1- 19, p. 14.

¹⁷ Sta. Bielefeld, Vermerk, October 26, 1973 (5 Js 703/70) in the case against Dr. Med. Fritz Pustkuchen.

¹⁸ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rivne-rovno-rowne-rivne-ukraine.246>

¹⁹ URL: <https://vse.rv.ua/article/doroga-smerti-rivne-sosonki-istoria-najmasovisogo-vbivstva-evreiv-u-rivnomu-hronika.html>

Меморіал в урочище Сосонка.²⁰

Рівне, меморіал на місці розстрілу близько 4 тис. євреїв, які перехувалися після ліквідації гетто. Тут також було розстріляно 80 тис. військовополонених.²¹

²⁰URL:<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3608884-u-rivnomu-vsanuvali-pamat-evreiv-straceni-h-nacistami-v-uocisi-sosonki.html#>

²¹ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/pic.asp>

Сарни, залізнична станція. 1920-1939 рр.²³

Сарни — місто Сарненської міської громади та Сарненського району.

Сарни називають перлиною Західного Полісся. Місто, яке почалось із залізничного вузла, поєднує історію українців, поляків, євреїв і ромів.

Станом на 1859 рік, Сарни (Доротичі) було власницьким селом, тут діяла дерев'яна православна церква, римо-католицька каплиця та винокурний завод, налічувалося 132 дворів та 1100 жителів (547 чоловіків і 553 жінок), з них 1088 православних, 8 євреїв, 4 римо-католиків²⁴.

1902 року прокладена залізнична лінія Київ — Сарни — Ковель. Після цього в селищі було збудоване паровозне депо та вагонна дільниця. У 1918 році Сарни стали тимчасовим прихистком Української центральної ради. 19 лютого 1918 року до міста прибули ешелони з урядовими установами і Центральною Радою. Воно тимчасово стало місцем перебування центральних органів УНР.

²² Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.340. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 542

²³URL:https://fotokresy.pl/Sarny_%D0%A1%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8/b375381,Wieza_cisnie_n.html?f=1612398-foto

²⁴ Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II. — 1859. — С. 654. (рос. До реф.). URL: <https://king13.ucoz.ru/load/152-1-0-1335>

У 1921 році після укладення Ризького миру Сарни опинилися у складі Польщі.

6 липня 1941 року місто зайняли німецькі війська.

У липні 1941 року після прийняття Акту проголошення Української Держави (30 червня) в Сарнах поряд із низкою сусідніх містечок за ініціативи місцевого керівництва ОУН(б) відбулося проголошення державності України. Сарни входили до військової округи «Заграва» регіональної групи УПА-Північ²⁵.

12 січня 1944 року Сарни були окуповані Червоною Армією.

Сарни, ринок. 1939 р.²⁶

Єврейська громада²⁷

Євреям було офіційно дозволено поселитися в Сарнах у 1903 році, коли місто стало важливим залізничним вузлом. Цей дозвіл був наданий міністерським указом російської імперської влади.

25 І. М. Коротун, Л. К. Коротун. Географія Рівненської області в 3-х частинах. — Рівне, 1996. — С. 13. — 274 с.

26 URL: <https://polona.pl/item-view/7155ff94-244c-42f9-a9d1-6c723ee50789?page=0>

27 Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево – Трани (1913). — С. 16. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; SARNY Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1463-1465. https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. — С. 68 URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Після Першої світової війни Сарни увійшли до складу Другої польської республіки. У 1921 році в місті проживало 2808 євреїв, що становило 47 відсотків від загальної кількості населення.

У міжвоєнні роки євреї Сарненщини заробляли на життя теслярством і торгівлею лісоматеріалами, сільськогосподарською продукцією, шкірою та хутром із країнами Центральної та Західної Європи. У місті також були єврейські млини та фабрики харчової олії. У Сарнах активно діяли традиційні благодійні та соціально-побутові заклади, такі як єврейський притулок, клініка ТОЗ.

Єврейські діти та молодь навчалися в різних закладах: івритомовному дитячому садку та початковій школі Тарбут, професійно-технічній школі ОРТ, Талмуд-Тора та ешиві. Місцеві політичні організації включали осередки Бунду, комуністів, а також різні сіоністські партії та їх молодіжні рухи (такі як Бейтар, Гордонія, Ха-Шомер Хацаїр). Члени руху «HeHalutz» були одними із засновників сіоністської навчальної бази в Клесові, а згодом вони емігрували до землі Ізраїль.

Сарни, учасники руху Ха-Шомер Хацаїр. 1930-ті роки.²⁸

У 1937 році в Сарнах проживало 4950 євреїв, що становило 45% населення.

Після початку Другої світової війни в 1939 році до Сарн прибуло багато єврейських біженців із окупованої нацистами західної та центральної Польщі.

Після 17 вересня 1939 року після пакту Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Сарни увійшли до складу Радянської України. За радянської влади єврейське общинне майно було конфісковано, а єврейські

²⁸URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/4973818>

установи закрито. Понад 1000 біженців із західної та центральної Польщі, які відмовилися прийняти радянське громадянство, разом із кількома місцевими євреями, звинуваченими у «злочинах проти держави», були депортовані в глибокий СРСР. У червні 1941 року в місті проживало близько 6000 євреїв.

Німці увійшли до Сарн 6 липня 1941 р. Майже відразу після прибуття німецька влада створила юденрат (єврейську раду) під керівництвом останнього голови міської організованої громади С. Гершунка. Однак через похилий вік Гершунка Юденратом де-факто керував його секретар Нейман, німецькомовний біженець з Каліша (Центральна Польща). Також була створена Єврейська служба порядку (поліція) під командуванням Йони Маргаліта.

Для євреїв було встановлено режим примусової праці: чоловіків залучали до роботи по розчищенню руйнувань у залізничному депо та ремонту залізничних колій, підірваних відступаючою Червоною Армією; жінки мали чистити вбиральні.

Спочатку євреям було наказано носити синьо-білі пов'язки із зображенням зірки Давида. 1 жовтня 1941 року нарукавні пов'язки були замінені круглою жовтою нашивкою спереду та ззаду на одязі. Крім того, євреям було заборонено залишати межі міста та діяла комендантська година. Синагоги були захоплені та перетворені на стайні та склади.

Восени 1941 року німецьку військову адміністрацію замінила німецька цивільна адміністрація, і Сарни стали адміністративним центром гебіту Сарни, до якого, окрім Сарненської області, входили також райони Клесова, Володимирця, Добровиці, Рафалівки, та Рокитно. Камерадшафтсфюрер Хуала був призначений гебітскомісаром (обласним комісаром) Сарненського повіту.²⁸ 28 жовтня 1941 року Німецька економічна служба (Wirtschaftskommando) у Сарнах видала євреям наказ, яким зобов'язувала їх здати всю свою худобу до 31 жовтня. У грудні 1941 року всі шуби повинні були здані для користування фронтівих німецьких солдатів, а в 1942 році німецька влада вимагала від єврейського населення 36 кілограмів золота.

Під свято Пасхи, на початку квітня 1942 року, у Сарнах було створено гетто. Територію обгородили колючим дротом. Того ж місяця в гетто були примусово переселені євреї з сіл: Немовичів, Чудель, Глушиці, Городця, Антонівки, Білятичів, Любовичів, Чепцевичів, Стрільська і Кухче. Туди ж переселили частину ромів (загалом близько 200-300). Окремо існувало гетто для ремісників та їхніх сімей, яке було ліквідоване разом з головним гетто.

У червні 1942 року, коли в'язні гетто отримали повідомлення про масові вбивства в регіоні, за сприяння голови юденрату було сформовано три групи опору. Один із підрозділів очолював Йона Маргаліт. Групи змогли придбати невелику кількість зброї, а також легкозаймисті матеріали. Вони планували підірвати електростанцію, підпалити гетто, коли його збиралися ліквідувати, пробити його огорожу, напасти на охорону, створити сум'яття, щоб ув'язнені могли втекти в найближчі ліси. Але Нейман, секретар юденрату, погрожував їм арештом і перешкодив їм вжити будь-яких дій.

25 серпня 1942 р. нацистська влада скликала юденрат і вимагала третьої «оцінки» — 7 золотих рублів на людину. В'язні, які не мали змоги зібрати цю суму, змушені були здати золото на зуби, щоб виконати квоту.

26 серпня 1942 року в'язнів вивезли з гетто до Поліського табору, де вже проживали євреї з прилеглих населених пунктів Дубровиці, Рокитного, Клесова, Бережниці та Томашгорода (загалом приблизно 14 тис. осіб).

27-28 серпня німці почали вивозити в'язнів Поліського табору до сусіднього лісу на розстріл. Члени груп опору перерізували колючий дріт навколо табору та закликали євреїв тікати. Кілька бараків на території табору були підпалені. Тисячі в'язнів намагалися втекти, але багатьох розстріляли під час переходу через паркани та на вулицях міста. Решту євреїв розстріляли різні німецькі частини в лісі Поліського табору поблизу Сарн.

З тих євреїв, яким вдалося втекти з гетто до та під час операції вбивства, багатьох було схоплено в криївці та вбито. Деякі з них були вбиті на міському єврейському кладовищі.

Німецькі архіви

«Євреям, яких вивозили в ліс, доводилося роздягатися за 50 метрів від ям. Потім німці повели їх до ям, де вони мали лягти на заздалегідь розстріляних радянських громадян. Невідомий німець стріляв по постраждалих з автомата. На кожній ямі був по одному німцю. Через деякий час обвинувачені побачили, як чоловіків і жінок вбивають у різних ямах, а також близько 30 в'язнів, які копають нову яму». [Протокол допиту обвинуваченого Івана Б., складений 16.07.1947 р.; В162-7287, AR-Z23/1964 р. 349].²⁹

17

Місце розстрілу сарненських євреїв.

²⁹ Execution of Jews in Sarny. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sarny-rivne-ukraine.255>

Околиці Серників в ХІХ столітті.³¹

Серники — село у Зарічненській громаді Вараського району.

Перша згадка про село датована 1449 роком.

У 1449 році король Казимир ІV Ягеллончик подарував Серники Олізару Шиловичу. 1524 тут успадкувала родина Велатицьких. У 1526 році садибу в Серниках подарував королеві Боні чоловік на ім'я Новош. У 1537 р. Полюховичі отримали землю в Серниках (оригінал документа з підписом Бони зберігся донині). Це поселення шляхти з Мазовії.

Видатний польський письменник, публіцист і громадський діяч Юзеф Ігнацій Крашевський описує село Серники, архітектуру та побут мешканців — детально змальовує життя селян шляхтичів Полюховичів, їхні традиції та взаємини, створюючи живий образ місцевості, що відображає культурну і соціальну специфіку.

³⁰Serniki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, Wł. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1888, ss. 453. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/453; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.361. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

³¹Kraszewski J.-I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. — Paryż : Drukarnia J. Claye, 1860. Osada Sernicka. — s. 46. — 141 s. URL: file:///C:/Users/Larisa/Downloads/uploads_vjCwNIH7S8FcKmV1VJtzDsN5XwQQEUySX3xTpPem.pdf

«Це поселення, що нараховує до 240 дворян, зайнятих у сільському господарстві, сільськогосподарських роботах тощо, розташоване на самому березі річки. Село пана Скірмунта за мостом, відділене від нього річкою, добре збудоване, навіть трохи ошатне; дворянське поселення майже не має вулиць, кожен там живе і будується, де хоче, на своїй ділянці, кожен амбар повернутий в інший бік, кожен будинок виглядає кудись інакше, кожне подвір'я виходить в іншу сторону, справжня картина безладу і свобода дворянства. Серед цього капернаму будівель зустрічаються постаті, схожі одягом, а часом і обличчям на селян, босі, жовті, худі жінки, напівголі діти — це все дворяни!

Там корчма визирає з-поміж хат, а перед ними дві найзнаменитіші: Лахманова і Чіельська, товариство валиться від старості або тяжке на опорах, як на милицях. Ці корчми тут для знаті, те, що колись у містах були ратуші та ради, а орендарі можуть називатися правителями цього поселення, бо без них нічого не буває.

Коли, прибувши, нам потрібен був дуже терміновий човен, щоб перевезти нас звідси до Стиру, я порадив, щоб ми з цим завданням пішли до шляхти, але мій товариш, який знав це місце, відповів мені: — Сама шляхта не дає в оренду своїх земель без оренди всемогутнього Ляхмана. Він їх мирить, сварить, здає і забирає половину орендної плати. Жоден дворянин не має брудної води, а якби вона була, то євреї, які зберігають монополію на судноплавство, негайно б її купили. Євреї тут людина, яка все може, все значить, а дворяни, незважаючи на всю свою гордість, знуцаються з нього, як з пана. Лахман каже їм йти, вони йдуть, він їм каже не йти, вони не підуть, він їх сватає, женить їх, мирить їх, свариться, вони багаті та пограбовані — словом, його край і завойована провінція, він по цей бік Стубла, а по той бік рівноправно панує пан Скірмунт».³²

У 1863 році почалося Польське повстання проти царської Росії, в якому брали участь 16 Полюховичів польської шляхти із села Серники. Повстання поляків на Поліссі продовжувалось 3-4 місяці. Останні бої були влітку 1863 під Клодном. За участь в цьому повстанні у них забирали землі та відправляли на Сибір.

Наприклад, ПОЛЮХОВИЧ-СЕРНИЦЬКИЙ Людвіг дворянин Мінської губернії Мінського повіту був відправлений на життя (посилання в Сибір) до Томської губернії.

В 1918 році, за умовами Берестейського мирного договору, село, в складі Пінського повіту, відійшло до Української Народної Республіки.

В 1920 році, по закінченні польсько-радянської війни, село, в складі повіту, увійшло до Поліського воєводства Польщі.

17 вересня 1939 року, внаслідок укладання пакту Молотова — Ріббентропа, село, разом з іншими західноукраїнськими землями, відійшло до СРСР.

На початку серпня 1941 року село було окуповане німецькими військами.

³² Jozef Ignacy Kraszewski Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. 1-2. Wilno: T. Glücksberg, 1840. – С. 53-61. – 214 с. URL: file:///D:/Downloads/10723_Kraszewski_Jozef_Ignacy_1812-1887_1840_Wspomnienia.pdf

Єврейська громада³³

У 1897 році в Серниках проживало 932 євреї (36,5%), у 1921 р. – 937 (33%), 1941 році – близько 1100 євреїв (22%).

Євреї проживали в Серниках з XVII століття.

З 1901 р. рабином у Серниках був Авром Перець Цибульник (1857–?), у 1911–1940 рр. – Зеєв Мілер (? –1940, Пінськ).

У 1913 році обидві бакалійні лавки в Серниках належали євреям.

У 1920-1930-х роках у Серниках діяли відділи різних єврейських партій і організацій.

Влітку 1941 року Серники зайняли загопи Вермахту.

Відразу після німецької окупації 100 чоловіків-євреїв було заарештовано та ув'язнено в синагозі. Після триденного утримання та знущань їх повезли на єврейський цвинтар для розстрілу.

Точних дат створення та ліквідації гетто немає. З історичних джерел та місцевих свідків ми припускаємо, що гетто було створено до квітня 1942 року. Євреї з навколишніх сіл були змушені переселитися в нього разом з місцевими євреями. Працездатні євреї піддавалися примусовій праці. Гетто було ліквідоване у вересні німецьким підрозділом СС, жандармерією у супроводі місцевої поліції. Під час ліквідації в лісі, що знаходився за 3-4 км від села, 29 вересня 1942 року було розстріляно 850 євреїв³⁴; понад 500 євреям вдалося втекти.

Після визволення в січні 1944 року в село повернулося кілька десятків євреїв.

Полюхович Павло Тимофійович у своїх спогадах про єврейському громаду Серників, зокрема, згадує: *«Поселення євреїв у селі Серники було біля ринку, нині це вулиці Гагаріна, Шевченка, Кузнецова. Хати були збудовані близько одна до одної. На початку вулиці Шевченка жив єврей Алтер Козинець, далі жили Мошель Коник, Янкель Лакач. Багатим серед євреїв вважався Ворон Ісулович: його батько мав коня і багато землі, а також хутір в селі Олександрове. Під час розстрілу євреїв Ворон Ісулович утік із села і вже в мирний час приїжджав в Серники аж з Ізраїлю.*

В єврея Мордюка була мельниця. Магазини були в Новаї та Лейбочки. На цій вулиці також проживали дві баби – Гіся і Мнушка, вони тримали козу, і сільські діти бігали до них та дражнили козу. Найстаршим серед серницьких євреїв був Фроня. Він мав одну дуже гарну дочку на ім'я Нісель і був дуже культурним. Єврей Мешня мав свій ресторан. Якось після війни на тому місці навіть викопали пляшку горілки. Також у Мешні була дерев'яна хата на два поверхи.

³³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 14. Сараєво – Трани (1913). – С. 174. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Execution of Jews in Sernyky. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sernyky-rivne-ukraine.260>

³⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. – С. 71 URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Мали євреї в Серниках і свою діючу синагогу. Зараз на цьому місці збудована хата Федора Свєшти. Молилися в синагозі сидючи. Субота в євреїв була, як у нас неділя, і називалася Шабон. А ще існував такий закон: якщо засвітити вогонь у п'ятницю ввечері, то в суботу євреї не мали права його самі погасити. Тому кликали малих сільських дітей і просили погасити вогонь, а за це давали малим пирога чи булочку. На нинішній вулиці Шевченка була колись жидівська баня. Євреї в селі мали також свою фризерню (перукарню). Найрозумнішим серед серницьких євреїв вважався Гершун. Про нього казали: "Це Гершунова голова".

У єврейських господарствах було багато човнів, робили їх вони самі. Човни були високі, як баржі, висотою до 1,5 метра. Возили цими човнами на Пінськ дрова, дерева, продукти, всяку всячину. Завідувала всіма човнами єврейка на ім'я Лєстягіра. Сільські люди брали у неї напрокат човни для своїх потреб.

Школа була в хаті єврея на ім'я Мотяч. Жидівські діти ходили в школу разом із серницькими дітьми. Навчання було 7 класів. Вже пізніше в Серниках побудували і нову польську дерев'яну школу на три коридори, з ідальнею. Під час Великої Вітчизняної війни німці зробили в цій школі свій штаб, а як відступали, то спалили школу та всі єврейські хати. Залишилась на все село тільки одна неспалена єврейська хата.

У Серниках проживали євреї й бідні, і багаті. Єврей на ім'я Ланок заготовляв кору крушини й згортав її в дубові пачки. У нього працював сільський чоловік на ім'я Степан (Бенько по-вуличному). Степан був дуже бідний, і Ланок йому казав: "Степанко, ти в мене не вмреш і не збагатієш". Єврей Мендель мав дуже доброго коня, і його наймали для поїздок до Пінська. Інший єврей, Луцкей, тримав аптеку. У нього була дочка Годня, яка славилася своєю красою. Пізніше, на місці, де вони проживали, люди знаходили золото. Казали, що золота у євреїв було багато.

Перед Пречистою євреї святкували осіннє свято Кучки. Біля хати робили будку, яка прилягала до стіни. Верха на ній не було, євреї сідали, молилися і чекали дощу. Якщо йшов дощ, то дуже раділи, навіть танцювали. Якщо ж дощу не було, то поливали будку з відра. І зараз під час затяжних дощів у нас кажуть: "Прийшли жидівські кучки".

У серпні 1942 року всіх євреїв, які жили в селі Серники, зігнали на ринок і повели через село на розстріл в **урочище Пісковате**, Приблизно тоді було розстріляно біля 850 чоловік. Кому вдалося втекти, то ховалися в людей на городах, тікали в ліс. Один із них, звати його було Мотель, пізніше, після втечі, жив у Пінську. Серничани їздили до нього шити чоботи.

Ямку для євреїв копали серничани. Німці силою заставили їх це робити. Коли євреїв гнали до цієї ями, то стояв дуже великий крик і голосіння. Як почався розстріл, матері закривали своїх дітей собою, а одна дівчинка вискочила з ями і все кричала до матері, то її взяли й закопали живою. Тоді багатьом євреїв закопали живими. Закопували ту могилу жителі села під прицілом німців. Ще тиждень після того земля на могилі ворушилася...»³⁵.

³⁵Єврейська трагедія в Серниках // Проект "Фамільний сайт Полюховичів". URL: <https://polyukhovych.org.ua/evreyska-tragediya-v-sernykah/>

Рівка Туркеніц
Народилася в Серниках, 1906 р. Рівка була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Серники, 1942 р.³⁶

Гітл Принцель
Народилася в Серниках. Гітл була вбитий під час Шоа.³⁷

Еліезер Кофман
Народився в 1923 році. Проживав у Серниках. Еліезер був вбитий під час Шоа.³⁸

Місце розстрілу серненських євреїв.

³⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Sernyky?page=1>

³⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13970797>

³⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13556468>

Мешканці Людвиполя, 1936-1939 рр.⁴⁰

Соснове (до 1946 року — Людвипіль) — селище, центр Соснівської селищної громади у Рівненському районі.

Поселення Людвипіль було засновано в 2-й пол. XVIII ст. Онуфрієм Бежиньским. Сином Фелікса Бежиньского якому в 1755 р. Потоцькими було передано у власність поселення — Селища (pol. — Seidliszczca, нова назва — Великі Селища), до якого Потоцьким в 1720 р. було перенесено «ośrodek dóbr» з Губкова, розташованого на протилежному березі р. Случ, яке було сильно зруйноване шведським військом, а потім спустошене тифом. Назва — Людвипіль (pol. — Ludwipol) походить від імені дружини Онуфрія Бежиньского — Людвіки (Ludwika z Ponińskich).

Після входження Правобережної України до Російської імперії Людвипіль 1795 року включено до складу Ровенського повіту. В 1798 році у Людвиполі

³⁹ Ludwipol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 5: [Kutowa Wola - Malczyce] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1884. S. 477.– 960 s URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1884/SIGeoKrPol_1884.pdf; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.58-59. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Grzegorz Rąkowski Wołyń: przewodnik krajoznawczo-histeryczny po Ukrainie Zachodniej / G. Rąkowski. - Pruszków: Rewasz, 2005. – С. 147. URL:https://books.google.com.ua/books?id=BwWBYYDGNLsC&pg=PA72&hl=ru&source=gbs_toc_r&caid=1#v=onepage&q&f=false

⁴⁰ URL: <https://woylinskie.pl/fotoold/ludwipol/index.html>

був 141 двір, де проживало 860 осіб, а в 1812 році кількість дворів зменшилась до 115, населення — до 740 осіб⁴¹.

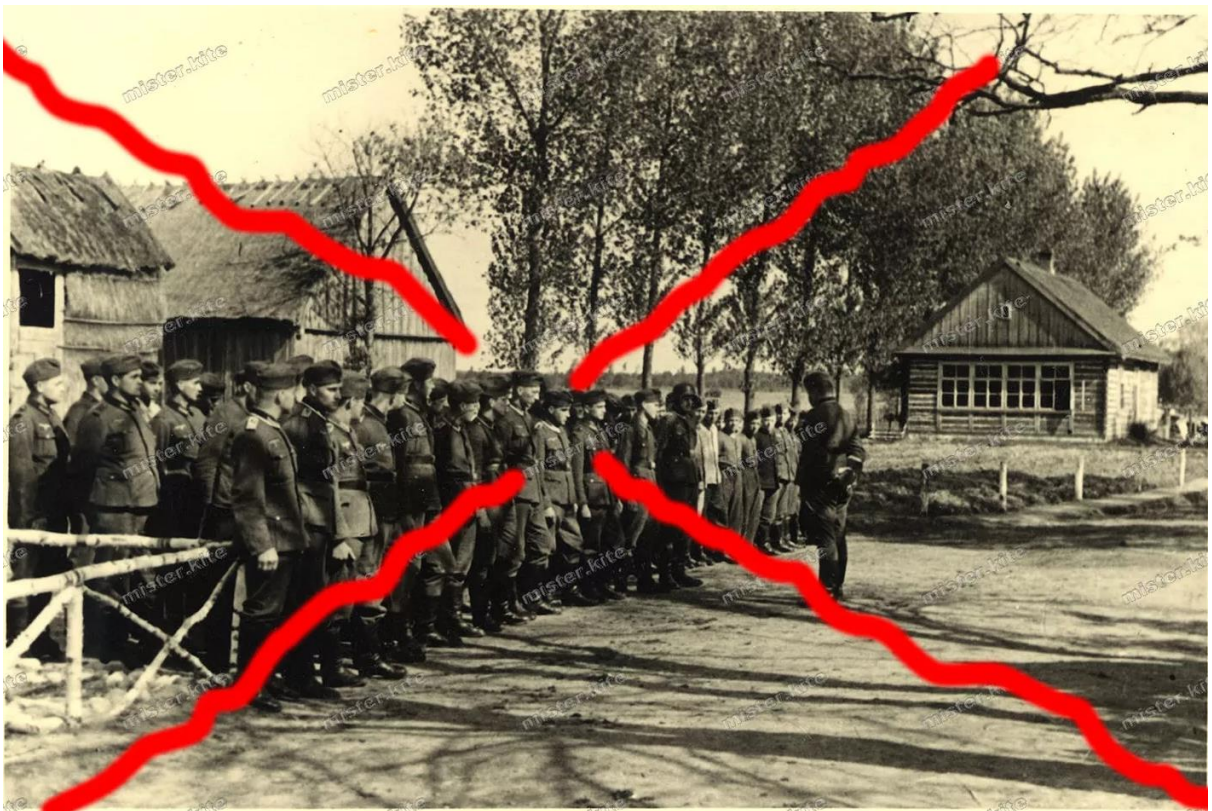
На початку ХІХ століття у селі діяла суконна мануфактура. У 1850 році у Людвиполі відкрито паперову фабрику, яка працювала на місцевій сировині. Поміщик заснував винокурний завод. Завдяки вигідному розташуванню — через Людвипіль йшли торгові шляхи з Корця на Березне, Степань, Вербче, Пінськ. Водним шляхом сплавлили ліс і перевозили різні товари.

З 1866 року Людвипіль був центром волості, він належав до категорії містечок.

За Ризьким договором західноукраїнські землі відійшли до Польщі. За даними «Адресної книги Польщі», у поселені 1930 року проживало 1239 осіб⁴².

У вересні 1939 року, відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа, Людвипіль в складі західноукраїнських земель

29 червня 1941 року німецькі війська зайняли Людвипіль. Тут було розміщено гарнізон і поліцейську управу. За період окупації було розстріляно 1317 мешканців району, вивезено 128 осіб. На початку 1942 року німці створили в селищі гетто, куди зігнали все єврейське населення, а потім знищили його.

Війська Вермахту у Людвиполі, червень-1941р.⁴³

⁴¹ Рівненський облдержархів, ф. 639, оп. 2, спр. 1, арк. 52; спр. 12, арк. 89.

⁴² Лящук В. О. Соснове // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 132—139.

⁴³ URL: <https://www.ebay.com/itm/395178787288>

Antoni Kuczek kresy.org.cje

Учні і вчителі Людвипільської початкової школи, 1938 р.⁴⁴

Єврейська громада⁴⁵

У 1847 році в Людвиполі проживало 286 євреїв, у 1897 р. – 1210 (84,7%), 1921 – 916, 1941 – бл. 1100 євреїв.

Відомо, що євреї оселилися в Людвиполі в ХІХ столітті, а можливо, й раніше.

У міжвоєнний період більшість євреїв Людвиполя заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами; кілька працювали на виробництві харчової олії та на лісопилках.

У місті активно діяли сіоністські політичні партії та їхні молодіжні рухи (наприклад, Гашомер Гацаїр⁴⁶, Хе-Халуц Хацаїр, Гордонія⁴⁷ та Бейтар). У 1930-х роках Гордонія керувала навчальною комуною, яка готувала своїх членів до

⁴⁴ URL: <https://kresy.org.pl/10742750,foto.html?idEntity=10660784>

⁴⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 441. – 954 с.; Ludvipol (Wolyn); n Memory of the Jewish community, Sosnowe. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/ludvipol.html>; LUDWIPOL Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1414. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁴⁶ Гашомер Гацаїр" – найстаріший сіоністський рух молоді, що існує донині. Він виник з об'єднання двох груп: "Гашомер" («Страж»), сіоністського пластового об'єднання, і "Цеїрей Ціон" («Молодь Ціону»), ідейного кола, що вивчало сіонізм, соціалізм та єврейську історію. Рух виник як марксистсько-сіоністський, під впливом ідей Бера Борохова, Густава Вінекена, Баден-Повелла та німецького руху "Вандервогел". "Гашомер Гацаїр" вважав, що визволення єврейської молоді можливе шляхом "алиї" (еміграції; буквально "підйому") в Палестину і проживання в кібуцах.

⁴⁷ Сіоністський молодіжний рух, що керувався ідеями Аарона Давида Гордона і названий на його честь. Серед основних принципів якого був акцент на самостійній праці, а також ідея відродження самодостатньої єврейської нації на Землі Ізраїлю.

життя в підмандатній Палестині. У місті також був івритомовний дитячий садок Тарбут і початкова школа.

Група членів Гашомер Гацаїр із вчителем Іцхаком Фрімаком, 1925 р.⁴⁸

Після 17 вересня 1939 року за пактом Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Людвипіль увійшов до складу Радянської України. Деякі євреї з окупованої німцями західної Польщі знайшли притулок у місті. Громадське життя євреїв було паралізовано; громадські установи були закриті, а сіоністські партії розпушені. Школа «Тарбут» була перетворена на початкову та середню школу. Економіку було націоналізовано, а євреїв інтегрували в радянські чиновники. Деякі заможні євреї, яких радянська влада вважала ворожими до режиму, були депортовані до Сибіру.

Після вторгнення Німеччини в Радянський Союз кільком єврейським родинам з Людвиполя вдалося евакуюватися на схід, але переважна більшість місцевих євреїв або не змогли, або не хотіли виїхати, і вони опинилися в пастці німецької окупації.

Німецькі війська увійшли до Людвиполя 29 червня 1941 р.

⁴⁸ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud163.html>

Влітку 1941 року євреям Людвиполя наказали носити пов'язки із зіркою Давида; вони були змушені здати всі свої гроші та цінності, виконувати важку фізичну працю. У місті було створено єврейську раду (юденрат) на чолі з Янеком Герфенбоїмом і єврейську службу порядку (поліцію).

13 жовтня 1941 р. у Людвиполі було створено гетто. Тут також були зосереджені євреї з навколишніх сіл, загальна кількість в'язнів становила близько 1500 осіб. У гетто робітників-чоловіків відлучали від сімей. Членам юденрату та їхнім родинам, а також невеликій групі кваліфікованих робітників дозволили жити за межами гетто. В'язнів відправляли на примусові роботи за межі гетто.

14 квітня 1942 року євреям наказали сплатити викуп золотом, цінностями та товарами. Наприкінці літа 1942 року кілька в'язнів гетто створили осередок опору. Встигнувши роздобути невелику кількість зброї, група спланувала масову втечу в'язнів у день ліквідації гетто. План провалився через спротив юденрату та зраду донощиків.

25-26 серпня 1942 року німецькі силовики ліквідували Людвипольське гетто, а його в'язнів розстріляли у військових казармах за містом. Всього вдалося втекти 300-350 євреям (переважно молоді). Однак більшість із них зрештою були спіймані та розстріляні.

Людвипіль, єврейський дитячий садок. 1927 рік.⁴⁹

⁴⁹ URL: <https://kresy.org.pl/10740912,foto.html?idEntity=10660784>

Члени організації «Гордонія», 1933 рік.⁵⁰

Мордехай Вольман, який у воєнні роки жив у Людвиполі, свідчить: «...У неділю, 11-го дня [єврейського місяця] Елул [24 серпня 1942 р.], відбулися збори старійшин міста. Там вони були поінформовані комісаром [тобто старшим німецьким чиновником Людвіполя Францом Норгаллом], що євреї вже втомилися і нездатні до роботи; в умовах воєнного часу це означало, що вони були марними «їдцями», а отже, «їх слід послати до Мойсея». Були деякі, хто наважувався повідомити цю новину своїм друзям-євреям, але останні відмовлялися вірити в можливість того, що весь народ буде знищений, незважаючи на те, що вони невинні в жодному злочині; інші [євреї] думали, що навіть якщо (не дай Боже!) трагедія спіткає [єврейську громаду], вона торкнеться лише непрацездатних людей похилого віку, як це сталося в Коржеці та деяких інших містах... У понеділок [всупереч своїй звичайній практиці] комісар не оглядав роботу [євреїв]; скоріше, він галопом промчав повз [єврейських] робітників [на коні], прямуючи до повітового міста [тобто Костополя], ймовірно, щоб отримати якісь остаточні накази [від окружного комісара Гайнца Льонерта] щодо виконання мерзенного злочину – ліквідації міста. Радість від того, що візит комісара не залишив [у Людвиполі] жодної [єврейської] жертви, була змішана зі страхом, оскільки неприродна поведінка цього вбивці викликала подив. І справді, наступного дня (вівторок), коли ми прокинулися, щоб йти на роботу, ми опинилися в оточенні українських [допоміжних] поліцейських. Мер міста, Герінг..., ходив від будинку до будинку в супроводі членів юденрату і наказав

⁵⁰ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud057.html#Page68>

[євреям] зібратися в гетто. Про неминучу катастрофу стало ясно, але не про її масштаби... У той момент мене охопило сильне бажання. Раптом моє життя стало для мене таким дорогим, і я захотів жити, а не померти... Тоді я зрозумів, що мені робити. Разом із трьома іншими сусідами я планував шлях до втечі. Наша хата була останньою в місті, межувала з неєврейським кварталом. Ми пройшли поле і почали тікати, поки не дійшли до села Білички [мабуть, Більчаки], за якихось 10-12 кілометрів від міста... Через кілька днів ми приїхали в Лібичі – польське село, біля якого переховувалося багато людей [євреїв] з нашого міста та інших ближніх міст... Від них ми дізналися про масштаби трагедії. У вівторок більшість євреїв міста [Людвиполя] були вивезені до [колишніх] польських військових казарм, які були оточені високим дерев'яним парканом. [Вбивці] дали їм пайки хліба, щоб ввести їх в оману, нібито не було наміру їх знищити. Кілька людей намагалися умовити молодих людей спробувати втекти. Охорони було небагато – лише кілька поліцейських, не більше 20. Але були [серед молоді] такі, що боялися, що, втікаючи, накличуть лихо на всіх [залишилися євреїв], оскільки німці, можливо, не збиралися їх убивати. Тим не менше, жменька людей наважилася вночі перестрибнути через паркан і втекти... Наступного дня [решту євреїв] розбудили й наказали роздягатися догола та групами йти до ям. Три ями викопали неєвреї з навколишніх сіл: для чоловіків, для жінок і для дітей. Кожну групу змушували стояти на дощі; їх тоді розстріляли, і вони впали в [яму]; Потім наближалася друга [група]... Кулемети есесівців, які були п'яні від вина та крові, продовжували стріляти, вбиваючи одного за одним невинних людей, старих і молодих, усі вони були сповнені мрій про майбутнє. Ці мрії потонули в потоках крові – їхньої власної та їхніх близьких, рідних і братів. Це кровопролиття тривало протягом усієї середи, і приблизно 1500 людей, очевидно, було вбито протягом того дня... Мій батько був серед тих, кого стратили в польських казармах. Він і його друзі пішли [на смерть], просячи один в одного вибачення...».⁵¹

Жива пам'ять

«Нам нічого не бракувало в нашому містечку Людвіполь. У мене було все: батько, мати, гарний дім, сестри, брати, хороша освіта в єврейській школі Тарбут, хороші друзі, любов між усіма євреями в штетлі... коли хтось повертався з подорожі, він завжди казав, що такого штетла ніде немає і ніколи не буде. Що мав штетл, що прив'язував до нього кожного єврея? Там був гарний краєвид, який оточував місто, річка Случ, що відділяла місто від сіл – піщаний берег з боку міста, куди євреї приходили купатися та насолоджуватися сонячними променями; на іншому березі насолоджувалися днями офіцери з казарм польської армії та їхні дружини. Замок Людвіка на горі, відомий давніми історіями про демонів, і поля навколо нього служили місцевій молоді місцем приємних прогулянок; в день Шабату єврейська молодь проводила там збори

⁵¹ N. Ayalon ed., Ludvipol (Wolyn), in memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1965, pp. 91-93 (Hebrew). URL: <https://ia801900.us.archive.org/19/items/nybc313872/nybc313872.pdf>

сіоністських груп – Хе-Халуц⁵² і Бейтар⁵³, а слова національного гімну Га-Тіква розносилися вітром на кілометри... Гітлер забрав усіх, хто був нам дорогим: батьків, братів, сестер, дружин і дітей, чоловіків. Вони викорчували євреїв, спалили штетл Людвіполь»⁵⁴.

У цьому сосновому бору під час ліквідації гетто було розстріляно понад 1000 євреїв.⁵⁵

⁵² (הַלְוִיָּהּ, 'першопрохідник', 'піонер'), молодіжний рух, метою якого була підготовка єврейських юнаків і дівчат до поселення в Ерец-Ізраель.

⁵³ Бейтар (івр. בית"ר — аббревіатура від івр. בְּרִית יוֹסֵף טְרֻמְפֶּלְדוֹר, Брит Йосеф Трумпельдор — «Союз Йосефа Трумпельдора») — молодіжна сіоністська організація, створена у Ризі 1923 року. Ідеологія «Бейтару» сформувалась під впливом заклику Зеєва Жаботинського створити єврейську законну армію для захисту єврейського населення підмандатної Палестини. «Бейтар» виховував у своїх членів прагнення особисто реалізовувати піонерсько-халуціанські ідеї й активно брати участь у єврейській самообороні. Втілення таких ідей члени «Бейтару» вбачали в особі Йосефа Трумпельдора. Своєю політичною метою та єдиним прийнятним розв'язанням єврейського питання «Бейтар» вважав створення єврейської держави на обох берегах Йордану. Його ідеологічним принципом був монізм: єдиний прапор (біло-блакитний), єдиний гімн («га-Тіква») та єдиний сіоністський світогляд, вільний від впливу будь-якої іншої ідеології, наприклад, соціалістичної.

⁵⁴ Ludvipol (Wolyn); In Memory of the Jewish community (Sosnove, Ukraine). There Once Was a Shtetl Ludvipol...by Batya Hakman (daughter of Yokel Raber), Australia. Translated by Yocheved Klausner, Page. – 168-171. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud163.html>

⁵⁵ Execution of Jews in Sosnove. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sosnove-former-ludvipol-ludwipol-ljudwipol-rivne-ukraine.779>

Степань, 1930-ті роки.⁵⁷

Степань — селище у Степанській селищній громаді Сарненського району.

Степань належить до найстародавніших поселень Полісся, добре укріплене княже місто часів Київської Русі, торговий і культурний центр упродовж багатьох століть. Перша письмова згадка про поселення датується 1290 роком.

Наприкінці XVII століття належало дружині гетьмана Радзивілла Катерині, на прохання міщан міста, король Польщі Ян III Собеський 17 травня 1682 року дозволяє влаштовувати два ярмарки на рік⁵⁸.

1775 року в місті налічувався 521 будинок.

У 1900 році єврейське населення Степані склало 1854 особи.

У 1917 році село входить до складу Української Народної Республіки.

Унаслідок поразки Перших визвольних змагань та підписання Польщею сепаратного Ризького мирного договору, всупереч домовленостям з УНР, Степань входить до складу Польської республіки.

У 1929 р. на Степань поширені правила міської забудови⁵⁹.

У вересні 1939 року в ході Другої світової війни, згідно із пактом Молотова — Ріббентропа, Степань захоплено СРСР.

⁵⁶ Stepań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1890. — Т. XI. — S. 326—327. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/326; М. А. Максимович. Т. 2: Отделы: историко-типографический, археологический и этнографический. — Киев: Тип. М. П. Фрица. — 1877. — VII, С. 385-389. — 524 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000205>

⁵⁷ URL: <https://fotokresy.pl/1381084,foto.html>

⁵⁸ Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомуцька (1971). Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (PDF) (укр). Київ: Наукова думка. с. 67, д.203. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/files/Katalog_Kolekcii_Dokumentiv_Kyivskoi_Arkhoorafichnoi_Komisii_1971.pdf

⁵⁹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19290410347>

Під час німецько-радянської війни гітлерівці створили в селі єврейське гетто, де було вбито майже 3000 євреїв.

Antoni Kuczek kresy.org.cje

Степань, 1920 р.⁶⁰

Єврейська громада⁶¹

У «Всесвітніх хроніках» С. Дубнова (т. 2, стор. 260) написано: «Під час правління короля Польщі і Литви Ягайла Вітольда в 1386 році в усіх великих містах пов'язаного з ним Литовського і Волинського князівства були значні єврейські поселення»⁶². Отже, можна зробити висновок, що степанівські євреї також були одними з перших мешканців містечка, яке є одним із найдавніших міських поселень Волині, на берегах Гориня.

⁶⁰ URL: <https://kresy.org.pl/10721740,foto.html?idEntity=10660787>

⁶¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево — Трани (1913). — С. 567. — 960 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913_ocr.pdf; Our Town Stepan. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stepan/Stepan.html#TOC9>; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1476-1478. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944.1997. С. 67, 72. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶² Дубнов Семен Маркович Всемирная история еврейского народа от древнейших времен до настоящего Текст: в 10 томах: 2 западный период / С. М. Дубнов История евреев в Европе от начала их поселения до конца XVIII века: Т. 2. — Рига: Dzive un kultura, 1936-1937. — С. 260429 с..

Про це також стверджує С. Дубнов у тій же книзі: «Під час панування турків у Криму в середині XV століття і подальшого захоплення ними волинських областей було дозволено комерційний зв'язок між кримським єврейством і єврейським центром на Волині, відбувалися переміщення євреїв з Криму на Волинь». Припускають, що принаймні частина євреїв міста приїхала до Степаня і оселилася там під час «переселення євреїв з Криму на Волинь», як зазначено у «Всесвітніх хроніках» Дубнова.

У 1765 році в Степані та навколишніх селах проживало 1138 євреїв; у 1847 р. – 1717 євреїв у Степані; в 1897 році в містечку було 5137 осіб, з них 1854 євреїв.

Степань, синагога. 1914 р.⁶³

⁶³ Велика синагога була центральною спорудою міста. Побудована на фундаменті старовинної фортеці часів польського короля Стефана Баторія. Перед входом до великої синагоги була «полька». Вона використовувалася як кімната, в якій проводилися світські бесіди між прихожанами. В центрі синагоги була висока платформа, яка використовувалася для читання Тори і для проповідей, і люди піднімалися на неї по сходах з двох сторін. Стеля синагоги була увігнута і на товстих залізних доріжках були чаші, на частині яких були вигравірувані дати, наприклад 1635. Там були товсті залізні ланцюги, а на кінцях висіли важкі мідні люстри для вставлення свічок. Зал був просторий, у багатьох вікнах було кольорове скло. Ковчег (Арон Кодеш) знаходився вздовж центральної стіни, а сходи вели до нього посередині. Ковчег був висічений у товстій стіні. Товщина стін синагоги була кількадеметра. Ковчег був дуже гарно виліплений: там було дві скрижалі із заповідями, уздовж — два позолочені леви і колони. Архітектура Ковчегу була виконана багато років тому мистецькими експертами, яких привезли з-за меж області або з сусіднього міста. Хазаном служив рабин Леві Крізер, благословенної пам'яті, який мав приємний, улюблений голос.

У 1890 р. в Степані було 3384 особи, 47% євреїв, 512 дворів, 3 церкви, 1 броварня, 2 млини, 6 магазинів та 1 свічковий завод⁶⁴.

У 1913 році євреям належали всі 3 аптеки, склад гасу, всі 69 крамниць (але за винятком м'ясних).

У міжвоєнний період місцеві євреї були переважно дрібними торговцями та ремісниками. Деякі євреї були власниками млинів або великими торговцями зерном і худобою, а інші здавали кімнати відпочиваючим. У Степані діяли численні сіоністські партії та молодіжні рухи (Хашомер Хацаїр, Бейтар, Мізрахі), Тарбут – сіоністська мережа навчальних закладів. У місті була сіоністська піонерська комуна ХЕ-ХАЛУЦ.

Учасники молодіжного руху «Бейтар». Степань, 1932-1933.⁶⁵

У вересні 1939 року, з приходом Червоної армії після пакту Молотова-Ріббентропа, Степань увійшов до складу радянської України. Деякі євреї з окупованої німцями Західної Польщі знайшли притулок у місті. Після встановлення радянської влади школа «Тарбут» перейняла радянську програму навчання, а іврит замінили як мову навчання на ідиш. Заможніших євреїв, яких радянська влада вважала противниками нового режиму, депортували до Сибіру. До середини 1941 року в місті проживало близько 1600 євреїв.

Німці окупували Степань 17 липня 1941 р. Під час обстрілу міста загинуло кілька євреїв, було пошкоджено багато будинків.

Влітку та восени 1941 р. німецька влада здійснила низку антиєврейських заходів у Степані: євреїв зобов'язали носити відмітні знаки (спочатку пов'язку із зіркою Давида, пізніше жовте коло на одязі), залучали для примусові роботи

⁶⁴ Stepań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1890. — Т. XI. — S. 326—327. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/326

⁶⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3791641>

(здебільшого для ремонту мосту через р. Горинь), а також діяла заборона залишати місто. Німці знущалися над євреями, обрізаючи бороди літнім чоловікам. За наказом Бекмана, начальника жандармерії, євреї повинні були передати все своє золото та цінні речі. Згодом у них також конфіскували шуби, худобу та коней.

На початку жовтня 1941 року в місті було створено гетто. Воно було обгороджене дерев'яним парканом, увінчаним колючим дротом. Інша огорожа розділяла гетто на дві частини: синагога та прилегла до неї вулиця були призначені для дорослих чоловіків віком до 55 років, а на прилеглих вулицях розташовувалися жінки, діти та люди похилого віку. Невеликій групі кваліфікованих робітників дозволили жити за межами гетто. Невдовзі після створення гетто туди переселили євреїв із навколишніх сіл – Короста, Кричильська, Волоши, Великого Вербче та Казимирки. Загалом у гетто було близько 2000 євреїв.

Степанське гетто було ліквідовано 25 серпня (чи, за деякими свідченнями, 22 або 24 серпня) 1942 року: напередодні ліквідації група з 10 євреїв, у тому числі Йозеф Вакс та деякі інші представники місцевої інтелігенції, були застрелені начальником жандармерії Бекманом біля будівлі жандармерії. Наступного дня близько п'ятдесяти євреїв, які або не могли ходити, або намагалися втекти, були вбиті всередині гетто. Кільком сотням євреїв вдалося втекти, а решту в'язнів погнали до Костополя і розстріляли в лісі біля села Корчеве.

Жандарми та українська допоміжна поліція прочісували територію в пошуках євреїв, які втекли або переховувалися. Один масовий розстріл євреїв, захоплених під час цих операцій, відбувся у вересні 1942 р. поблизу села Колонія (нинішня Калинівка) під Степанем. Під час подальших облав біля будинку жандармерії та на єврейському кладовищі в Степані було розстріляно близько 50-100 євреїв, які були знайдені в переховуванні.

подаємо свідчення Л. А. Мелюшкевича, 1906 р. народження, священик Степанської православної церкви: *«У період тимчасової окупації Степанського району я був свідком таких злочинів німців. Восени 1941 року прибув у Степань комендант жандармерії Бекман, його помічник Франс і інші представники жандармерії (прізвищ їх не знаю). Вони відразу взялися організувати поліцію з місцевих жителів, переважно з українців. А створивши її, начжандармерії наказав збирати золоті речі і цінності. Таким способом єврейське населення зносило золото, але скільки і які цінності, для мене невідомо.*

*Під керівництвом Бекмана було організоване також гетто, куди жандармерія зганяла євреїв, в тому числі дітей, стариків та жінок. У кінці серпня 1942 року все єврейське населення з гетто було етаповане під Костопіль, де, як я потім дізнався, було розстріляне. Після цього протягом кількох днів було організовано пошук втікачів. Всього заарештували не менше 400 чоловік єврейської національності. Вони також були загнані за село Коленя і розстріляні».*⁶⁶

⁶⁶ Пінчук, М. Трагедія у Степані [Текст] / М. Пінчук // Ціною власного життя. - Рівне : Держ. ред.-вид. п-во, 1995. - С. 95. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/tsinoyu_vlesnogo_zhittya_kniga_pamyati_1995_ukr_ocr.pdf

Лідери молодіжного руху «Бейтар». Степань, 1930-1931 рр.⁶⁷

Степань, учасники руху «Бейтар». 1929-1930 рр.⁶⁸

⁶⁷ YVA, Фотоколекція. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622595>

⁶⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3791585>

Томашгород⁶⁹

Томашгород, працівники лісопильні. липень 1929 року.⁷⁰

Томашгород — село, що входить до складу Рокитнівської територіальної громади Сарненського району.

У 1522 році — Подсихи. З другої половини XVI ст., і до 1778 року — Сехи. У XIX та всередині XX ст. в офіційних документах з'являються як перша так і друга назви, а інколи вони фігурують разом.

Станом на 1859 рік, Томашгород (Сехи) був власницьким містечком, тут діяла дерев'яна православна церква і дерев'яна римо-католицька каплиця,

⁶⁹Tomaszgród, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłyńka, Warszawa 1892, s. 371. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/371; Tomaszgród, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 660. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/660; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.451. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Теодорович Н. И. Сехи // Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. — Почаев, 1889. — С. 623-624. — 696 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007739>; Історія міст і сіл Української РСР .Т 26 т. Ровенская область. — К.: Голов. Ред. Укр.рад.енцикл. АН УРСР,1973.- с.539; Стратегія сталого розвитку Томашгородської селищної ради Рокитнянського району на 2013-2017 роки.

⁷⁰ URL: <https://wankosmos.pl/tomaszgród-ukraina-w-lipcu-1929,5,pl,135,1,2962.html?PHPSESSID=inamavedg25ro8if3ajkfdt234>

налічувалося 62 двори та 375 жителів (187 чоловіків і 188 жінок), з них 337 православних, 34 євреїв і 4 римо-католиків⁷¹.

У середині XIX ст. князі Четвертинські продали Томашгород дворянину Станіславу Шичеквському. У багатьох документах поселення згадується як містечко з невеликим торговим центром «Ринок», в якому вели торгівлю євреї.

За часів II Речі Посполитої Томашгруд спочатку знаходився у Поліському воєводстві, а з 1930 р. у Волинському воєводстві (у Сарненському повіті, гміна Клесів)⁷². У 1921 році налічувало 803 жителі⁷³.

До 1917 року в селищі зовсім не було письменних людей. Лише в 1924 році почала працювати перша школа, яка була розміщена в хаті, де проживала Береговець Агафія Кирилівна, вчителем працював Свист. Він був вимогливий і суворий. Жорстоко карав тих, хто лінувався вчитися або пропускав уроки.

Спогади Лелес Віри Іванівни: *«В школі викладали закон Божий. По п'ятницях дітей християн закону Божому навчав піп, а в суботу ксьондз працював з дітьми поляків. Євреїв вели в молитовний єврейський дім, який знаходився там, де зараз розташована сільська бібліотека»*.⁷⁴

У 1921 р. із 803 мешканців 48% складали українці, 26% євреї, 21% поляки, 5% білоруси та росіяни.

У 1937 році на землях пана Шишки була організована фірма «Яновський». У нього працював помічником єврей Бідерман. Але скоро фірма збанкрутувала: викупив її Бідерман. Кар'єр працював до 1939 року. Робітники, що працювали каменотесами, вантажниками жили краще за селян, бо в них був постійний заробіток. Підробляли тут і селяни, у котрих були коні або воли.

Станіслав Шичевський – власник маєтку Томашгруд, перебуваючи у літньому віці, розділив свій маєток на дві частини. Західну частину віддав своїй дочці Марії, яка вийшла заміж за Адольфа Богуша-Шишка. Побудував їй садибу біля залізничної станції Томашгруд і паровий млин. Цей млин він здав в оренду єврею Йошу Негелю.⁷⁵

1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина вторглася у Польщу, а 17 вересня на основі додаткового секретного протоколу Молотова-Ріббентропа Червона Армія перейшла польсько-радянський кордон. Населення Рівненщини.

⁷¹ Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II [Дело]: 1859 г. — С. 656. - 1859. - 808 л. - (Фонд Центрального статистического комитета МВД. Опись № 4). РГИА. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 89. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720323635646/

⁷² Główny Urząd Statystyczny w Warszawie: Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej - podział na gminy według stanu z dnia 1.IV 1933 roku, Książnica-Atlas, Lwów 1933 <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/36818/edition/32280?language=en>

⁷³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014968.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0VIII - Województwo Poleskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924.

⁷⁴ Томашгородська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2. URL: http://tomashgorod-school2.rv.sch.in.ua/pro_shkolu/istoriya_shkoli/

⁷⁵ Henryk Garbowski "Urok Wołynia i czar Polesia" Wydawnictwo Von Borowiecky, 2003.

Відразу ж почалася перебудова економічного і суспільно-політичного життя на новий лад. Перерозподіл поміщицької землі швидко закінчився і розпочалася колективізація, яку селяни сприйняли недоброзичливо. У селі Томашгород ініціатором встановлення влади Рад була Лінквіст Секлета. Відбулася націоналізація лісопильних і щебених кар'єрів. В 1940 році було створено колгосп імені Держинського в селі Ломськ. Організаторами стали Лінквіст Секлета та Грабовський Фларіон. Селяни Ломська і Томашгорода неохоче записувалися до колгоспу.

Гітлерівська Німеччина окупувала Томашгород в кінці червня 1941 року.

26 серпня 1942 року Клесівське гетто було ліквідовано, а його в'язнів повантажили на поїзд і вивезли до Сарн. Перед відправленням поїзда на залізничній станції Клесова було вбито кілька євреїв, яких вважали надто хворими чи немічними. Решту в'язнів, яких було близько 580, перевезли до Поліського табору в Сарнах. **Цілком ймовірно, що група, доставлена до Сарн, включала близько 150 євреїв із села Томашгород, що належало до Клесівського повіту.** 26 серпня 1942 року в'язнів вивезли з гетто до Поліського табору, де вже проживали євреї з прилеглих населених пунктів **Дубровиці, Рокитного, Клесова, Бережниць та Томашгорода** (загалом приблизно 14 тис. осіб).⁷⁶

27-28 серпня німці почали вивозити в'язнів Поліського табору до сусіднього лісу на розстріл.

Мацеви на єврейському цвинтарі. Томашгород, 2018 р.⁷⁷

⁷⁶Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1464. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%20II_PartB.pdf; See also BA- L, ZStL, 204 AR- Z 113/67 (II 204 AR 1088/64), Sachstandsvermerk, June 7, 1967 (Gebietskommissariat Sarny), pp. 1– 8.

⁷⁷ Точний період заснування цвинтаря невідомий. Однак, судячи з дати на одному розбірливому надгробку, цвинтар, здається, вже існував у першій половині 20 століття. Вперше з'являється на польській карті 1928 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/tomashhorod-jewish-cemetery/>

Вид на містечко Торговиця, міжвоєнний період.⁷⁹

Вперше в писемних джерелах Торговиця згадується в XV ст., а точніше в 1446 році.

21(25) липня 1520 року Сигізмунд I Старий надає Івану та Федору Івановичам Корецьким привілей на двір Торговиця із прилеглими селами⁸⁰.

У 1929 р. на містечко Торговиця поширені правила міської забудови⁸¹.

⁷⁸ Targowica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1892. — Т. XII. — S. 169. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/169; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.453-454. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁷⁹ Österreichisches Staatsarchiv. URL: <https://www.oesta.gv.at/>

⁸⁰ 14 жовтня 1569 рік – князь Богуш Федорович Корецький подав для запису у луцькій актовій книзі привілей Сигізмунда I Старого від 21(25?) липня 1520 року, який був наданий князям Федору та Івану Івановичам Корецьким на двір Торговицю та села Лихачівка, Вовничі, Рудливе, Баболоки, Білий Берег, Рудлевець. ЦДІАК, фонд 26, опис 1, справа 1, стр. 466-467. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0026/0001/0001/#lg=1&slide=457

⁸¹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

У 1669 році король Міхал Корибут Вишневецький (Михайло І) надав Торговиці привілей проводити три ярмарки на рік – тиждень після П'ятидесятниці, тиждень після святого Іллі та тиждень після святого Луки – «котрі ярмарки будуть приймати всяких купців та людей інших покликань, дозволяти їм обмінюватися товарами та виконувати інші чесні справи та контракти».

В 1675 році в Торговиці був побудований цегляний костел Матері Божої Святого Розарію, його фундатором став Казимір Бенєцький, чернігівський воєвода. В період із 1676 до 1832 років тут існував Домініканський монастир.

Відомий церковний дослідник Микола Теодорович пише про Торговицю кінця ХІХ століття в своєму «Історико-статистичному описі церков і парафій Волинської єпархії» такі факти. Що в містечку відбувались ярмарки на свято Вознесіння, 6 серпня, 8 вересня, 1 і 26 жовтня та 6 грудня. В Торговиці існував великий водяний млин. Також Теодорович, посилаючись на документальні джерела, пише про те, що в 1680 році в Торговиці був замок, проте до наших часів не зберігся.⁸²

З 16 століття Торговиця — у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століть — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–39 — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–91 — у складі УРСР

Єврейська громада⁸³

У 1847 році в Торговиці проживав 551 єврей. У 1897 році в Торговиці з 907 жителів проживав 891 єврей. Євреї становили 98,2% населення, що є одним із найвищих показників в історії колишніх польських земель. У 1921 році, незважаючи на скорочення, спричинене Першою світовою війною, відсоток євреїв у загальній чисельності населення все ще був високим – 640 із 655 жителів (97,7%).

Найдавніші згадки про присутність євреїв у Торговиці датуються 1569 роком. Місто було приватною власністю родин Масальських, Корецьких, Беневських, Ржевуських, Стройновських. Власники підтримували єврейське поселення та сприяли розвитку місцевої торгівлі.

Основними джерелами існування були, серед іншого, торгівля та ремесла, а також робота на місцевій пивоварні та винокурні.

У 1913 році євреям належали всі 4 крамниці в містечку. Єврей Сруль Шнайдер володів єдиним шинком, а єврей Гольденберг орендував обидва водяні млини. Проте слід підкреслити, що ця суто єврейська місцевість була частиною

⁸² Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – 696 с.

⁸³ “Targowica” [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 3, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1288.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево — Трани (1913). – С. 908 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

більшого економічного організму; в околицях було ще чотири, суміжних «торговицьких» місцевості – село, млинницька слобода та два хутори, в яких проживало 391 мешканець (менше єврейського містечка).

Синагога в Торговиці, 1930-ті роки.⁸⁴

Єврейська політична діяльність, особливо сіоністського спрямування, існувала в місті: існувало декілька сіоністських молодіжних рухів (Хехалуц Хацаїр, Ха-Шомер Хацаїр і Бейтар), а з 1920-х років існував також відділ сільськогосподарської навчальної комуни Хехалуц.

Німці окупували Торговицю наприкінці червня 1941 р. Незабаром після цього було вбито 20 євреїв, яких звинувачували в причетності до комуністичної партії.

Влітку 1941 року євреям було наказано створити юденрат (єврейську раду) і єврейську поліцію.

Очевидно, 30 або 31 липня 1941 року після реєстрації 130 чоловіків-євреїв, серед них рабин Торговиці (згідно з документом ЧГК, серед них були поляки та українці), були зачинені в підвалі місцевої школи. 1 серпня їх вивезли з підвалу в сарай, розташований за 1 кілометр від Торговиці. Після прибуття на місце вбивства чоловіків змусили викопати кілька ям; потім їх вишикували перед цими ямами і розстріляли німецькі військові⁸⁵.

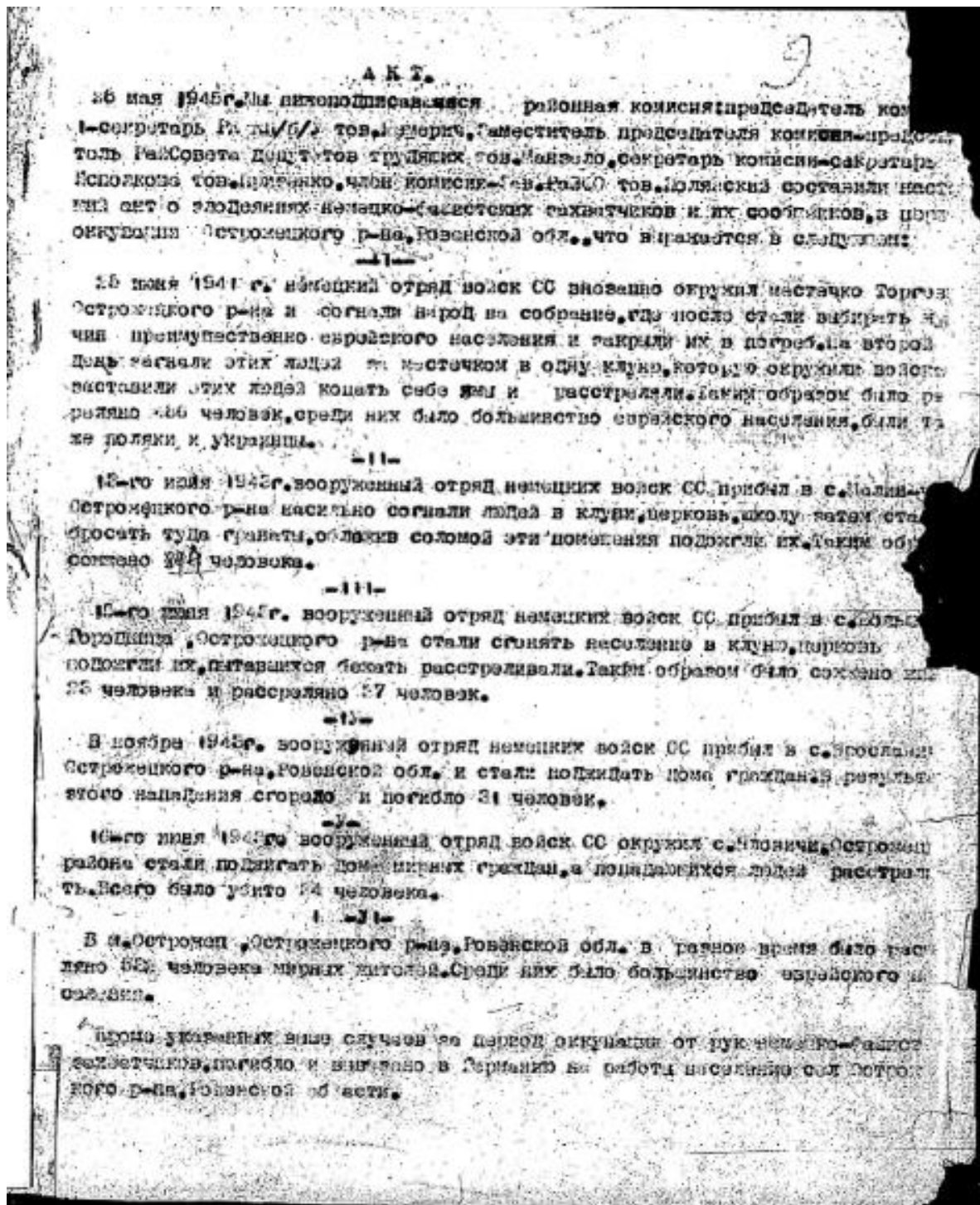
Навесні 1942 року решту євреїв Торговиці вивезли до гетто в сусідньому містечку Острожець.

⁸⁴ URL: <https://www.volynpost.com/news/113625-mistechko-torgovycia-na-stolitnih-svitlynah>

⁸⁵ Murder Story of Targowica Jews in a Barn near Targowica. GARF, MOSCOW R-7021-71-61 copy YVA M.33 / JM/19975. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627456>

11 жовтня 1942 року під час ліквідації Острожецького гетто торговицькі євреї (біля 500 осіб) були розстріляні разом із місцевими євреями на єврейському цвинтарі біля Острожця⁸⁶.

Звіт ЧГК з Торговиці⁸⁷

⁸⁶ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

⁸⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627456>

Палац Валевських. Тучин, 1862-1876 роки.⁸⁹

Тучин (пол. Tuczyn) — село у Гоцанській селищній громаді Рівненського району.

Існує дві давні згадки про Тучин — у книзі «З бору і степу»⁹⁰ Т. Стецького, виданій у Кракові 1888 року, яка датується 1542 роком, та в документах опису Луцького замку за 1545 рік, виявлених Тимчасовою комісією для з'ясування давніх актів, що працювала впродовж 40-50-х років XIX століття. Першими зафіксованими власниками поселення є бояри Путяти.

У XVI столітті містом та довколишніми землями біля нього володів Богдан Семашко — феодал Великого князівства Литовського.

1569 року після Люблінської унії Тучин, як і вся Волинь, увійшов до складу Речі Посполитої.

Після остаточного третього поділу Польщі, коли царська Росія загарбала правобережну Україну, Тучин опинився у складі Ровенського повіту Волинської губернії.

⁸⁸ Tuczyn, mko nad Horyniem, pow. rowieński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 606. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/606; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.472-473. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁸⁹ Малюнок Орди Наполеона. URL: <https://kresy.org.pl/10772557,foto.html?idEntity=10772636>

⁹⁰ Tadeusz Jerzy Stecki Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki. Kraków, 1888. — С. 162 URL: <https://kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/publication/30062/edition/41243/content>

Ставши у 1866 році волосним центром, у місті стрімко розвивалися мануфактури. Одна за одною збудовано ще дві ткацькі та дві фарбувальні фабрики, пивоварний завод. На 1913 рік тут уже працювало 6 ткацьких фабрик, 4 шкіряних заводи, пивоварня, цегельня, столярна майстерня, 2 млини, кілька кузень. В кінці 19 ст. велика власність і містечко належали до Валецьких.

За переписом 1911 року в Тучині було – 7046 жителів, пошта, телеграф, волость, міщанська управа, земська поштова станція, одноклясова школа, фельдшерський пункт, кірха, 2 лікарні, єврейський притулок, аптека, акушерка, 3 аптечні склади, 83 крамниці, гуральня, 3 гарбарні, водяний млин, кооперація, земська випозичальня сільсько-господарських машин, 5 фабрик сукна (селянського і на бурки), 3 шинки, 1 фотограф, 20 ярмарків річно.⁹¹

У 1929 р. на Тучин поширені правила міської забудови.⁹²

У вересні 1939 року Червона Армія зайняла місто, і Тучин увійшов до складу Радянської України. У цей період було націоналізовано приватний бізнес, а івритомовну школу було перетворено на радянську школу. Заможні єврейські мешканці Тучина, яких радянська влада зарахувала до категорії «буржуазних», були депортовані до Сибіру. Під радянською окупацією (1939–1941) єврейські громадські організації були заборонені.

Напередодні радянсько-німецької війни в Тучині проживало приблизно 2600 євреїв. Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року багато місцевих євреїв втекли з міста вглиб Радянського Союзу. У 1941 році кількість євреїв у Тучині зростає приблизно до 3000, коли тут знайшли тимчасовий притулок біженці із західної Польщі.

Частини німецької 6-ї армії зайняли Тучин 6 липня 1941 р.

Antoni Kuczek kresy.org.cj

Водохрещення в Тучині, 6 січня 1936 року.⁹³

⁹¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. – С.472-473. – 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁹² Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19290410347>

⁹³ URL: <https://kresy.org.pl/10771292,foto.html?idEntity=10776193>

Кібуц «Халуц» біля будинку Фріди Клейман. Тучин, 1933 рік.⁹⁴

Єврейська громада⁹⁵

У 1847 році в Тучині проживало 1180 євреїв, у 1897 р. - 2535 (67,5%), 1921 р. - 2159 євреїв (73%), у 1941 – бл. 3000 євреїв (включаючи біженців).

Євреї почали селитися в Тучині в першій половині XVII століття.

У 1913 році євреям належали всі 3 аптечні склади, всі 4 лісові склади, всі 3 шкіряні фабрики, всі 5 суконних фабрик, фотографічна майстерня, 1 із 3 шинків, усі 78 крамниць (в т. ч. 43 бакалійних, 9 мануфактурних, 9 пекарень). Єврейка Фріда Бат орендувала млин. Євреї були і лікарями, і акушерками, також єврей був завідувачем єдиної аптеки.

Діяли синагога, єврейський будинок престарілих і єврейське кредитне товариство.

У міжвоєнний період багато місцевих євреїв заробляли на життя торгівлею та ремеслами, переважно швейною промисловістю. У Тучині діяли сіоністські організації разом зі своїми молодіжними рухами (HeHalutz, Nashomer Hatzair, Gordonia, Veitar), а також Бунд і комуністи. У місті були івритомовна початкова школа та дитячий садок Тарбут, а також Галмуд-Тора та ешива.

Частини німецької 6-ї армії зайняли Тучин 6 липня 1941 р. У липні та серпні 1941 р. місто перебувало у віданні німецької військової комендатури (Ortskommandantur). 1 вересня 1941 року територія навколо Тучина була передана німецькій цивільній адміністрації. Тучин став центром району Тучин у

⁹⁴ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/tuc069.html>

⁹⁵ Тучин Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 15. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.68. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; TUCZYN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1485-1486. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

Gebiet Rowno. Гебітскомісаром був регіерунгсрат Вернер Беер.⁹⁶ Німецька жандармерія мала відділення у Тучині, якому підпорядковувалася місцева українська поліція. У перші дні німецької окупації відбулися погроми у яких близько 60 або 70 євреїв було вбито, а багато будинків пограбовано. Наступного дня айнзатцкоманда поліції безпеки (Sipo) і служби безпеки (SD), заарештувала та розстріляла 20 євреїв і 5 українців як радянських активістів і комуністів.⁹⁷

Тучин, євреї під конвоєм німецьких солдатів.⁹⁸

Інші антиєврейські заходи, які відбулися влітку та восени 1941 року, включали призначення Єврейської ради (юденрат), головою якого став Гетцель Шварцман вимогу, щоб євреї носили на одязі нарукавні пов'язки із зіркою Давида (пізніше жовта нашивка), призов євреїв на примусові роботи та обмеження євреїв у межах міста. Німці конфіскували у євреїв цінні речі та худобу, що призвело до нестачі продовольства.

«Одразу після створення юденрату голову Гетцеля Шварцмана (мій батько) запросили до жандармерії. Там його чекали німці з Рівного та українські жандарми і вимагали від нього «контрибуції». Вони вимагали від нього принести коштовності, золото, срібло та валюту. Крім того, вони ввели подушний податок [на єврейське населення] у німецьких марках. Німці наказали батькові

⁹⁶ BA- BL, BDC, SSO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

⁹⁷ Shmuel Spector, The Holocaust of the Volhynian Jews, 1941– 1944 (Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990), pp. 64, 67; АҀИИ, 301/397. According to materials of the ChGK, 72 Jews were killed; see GARF, 7021- 71- 68, p. 4

⁹⁸Archiwum TSKŻ. URL: <https://historia.rp.pl/historia/art40118501-kto-mordowal-zydow-w-miejscowosci-tuczyn>

до вечора наступного дня принести «контрибуцію». Пригадую, що тоді в юденраті ми цілу ніч працювали, щоб упорядкувати списки. Багато євреїв прибуло до Тучина як біженці з міст і містечок того краю, де вже були «акції»: з Костополя, Межиріча, Рівного та ін. Були в Тучині також біженці з Польщі, які вже втекли від німців у 1939 році. Ці євреї перебували в Тучині нелегально і їх потрібно було охороняти від чужих очей. Єврейського біженця, якого спіймали, повертали до його міста, і було очевидно, що йому загрожує смерть. Звичайно, мій батько наказав нам не вносити імена біженців до списків, а також імена євреїв, які не мають дозволу на роботу (Arbeitskarte)».⁹⁹

До кінця літа 1942 року євреї Тучина жили у формі відкритого гетто. Герман Вайцман згадував: «Гетто було відкритим. Ви могли заходити і виходити. Ми фактично переїхали в гетто, але у нас були перепустки на фабрику, де ми жили половину часу. Це було не так, як в гетто, які оточувала поліція».¹⁰⁰ Очевидно, за допомогою хабарів юденрату вдалося відкласти створення формального гетто до початку вересня 1942 р.

Напередодні свята Йом Кіпур, 20 вересня 1942 року, в Тучині було створено гетто. Воно складався з близько 50 невеликих будинків на вулиці Васкадавській. В'язні страждали від голоду та сильної перенаселеності. Житлові умови були дуже тісними, багатьом людям доводилося спати на підлозі. Приблизно в той самий час усі євреї з околиць (включно з містом Гориньград) також були зосереджені там, збільшивши населення гетто приблизно до 3000 осіб.

24 вересня 1942 р. відділ СД з Рівного, який прибув до міста, за сприяння німецької жандармерії та української допоміжної поліції розпочав ліквідацію Тучинського гетто. Організований опір з боку в'язнів дозволив 2000 євреям (у тому числі багатьом жінкам і дітям) втекти до прилеглих лісів.

Кілька сотень євреїв, які залишилися в гетто, були вбиті там і поховані за містом, у Котовському гаю, по дорозі з Тучина до села Річиця. Невдовзі німці та українські поліцаї розпочали полювання на євреїв, які втекли. Протягом трьох днів близько половини з них було знову захоплено, і більшість з них були вбиті на тому ж місці. Згідно зі свідченнями, інших полонених євреїв вбивали на околиці села Пустомити та в міському парку. Після завершення повстання 26 вересня два лідери юденрату, Гетсель Шварцман і Меїр Гіммельфарб, здалися німцям, назвавши себе «ватажками» повстання. Вони були страчені і поховані на єврейському кладовищі в Тучині.

У наступний період кілька сотень єврейських втікачів, головним чином жінок і дітей, повернулися до гетто, знайшовши життя в лісі надто важким і довірившись обіцянкам ландвірта (вищого німецького чиновника Тучина), який запевнив їх, що вони не постраждають. Ці репатріанти були вбиті на єврейському кладовищі та в міському парку через декілька днів

Так, восени 1942 року на єврейському кладовищі було вбито 753 євреї. Ще 300 євреїв розстріляли в центральному міському парку.

⁹⁹ Miriam Shvartzman–Kouts The “Judenrat” in Tuchyn Tuczyn-Kripa, Wolyn; In Memory of the Jewish Community (Tuchin, Ukraine). – Pages 273/274. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/Tuchin.html#2>

¹⁰⁰USHMM, RG- 50.030*0243, Oral history interview with Herman Wajcman. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504727>

Радянські архіви

«Комісія встановила, що за перші дні липня 1941 року було закатовано і розстріляно 25 осіб. Серед жертв було 5 українців, яких звинувачували як радянських активістів, і 20 євреїв. Усіх загиблих закопали й поховали на городі за шкірзаводом. Понад 72 мешканці єврейської національності були катовані та побиті палицями, прибитими цвяхами. Їх поховали на єврейському кладовищі.

Восени 1942 року німецькі злочинці створили гетто в місті Тучин, куди було зібрано все єврейське населення району. Вона налічувала близько 3800 в'язнів, які загинули внаслідок знущань або були розстріляні. Їх поховали на лівій стороні Тучин-Речицького яру».¹⁰¹

Микола Д., 1928 р.н., згадував: *«Комендант Ріхтер просто сидів на краю ями. Він дуже добре бачив євреїв, які вишикувалися в ямі, і міг без труднощів по них стріляти, тому що був недалеко. Мій батько був поруч. Йому довелося дочекатися кінця стрілянини, щоб засипати яму. Він почув, як євреї запитали, як їм лягти, а поліцаї відповіли: «Лицями вниз».* (Свідчення №1387, опитування в Тучині 31

березня 2012 р.)¹⁰²

Жива пам'ять

*«Ми хочемо згадати і оплакувати наше маленьке містечко Тучин Рівненського району Західної України біля річки Горинь. Він був знищений і майже повністю спалений, а його єврейські жителі були винищені, убиті і заживо поховані нацистами під час великого Голокосту 5702 і 5703 років (1942-43). Було місто Тучин, але його вже не існує. Для нас це було дороге, там ми народилися, вчилися і провели дитинство. Ще вчора ти належав до великої родини батька й матері, братів і сестер, родичів і друзів, а тепер ти сам, як вівця в полі без пастуха. Іноді ви стоїте і запитуєте себе: чи це правда? Невже все це було в прогресивному світі ХХ століття?!... Двадцять років минуло від великої трагедії в Європі, яка охопила й наше маленьке містечко Тучин. Проти нашої волі ми повинні визнати, що така ситуація. Тучин для нас уже не існує, але поки залишилося мало тих, хто дивом врятувався, ми продовжуємо жити незабутньою історією нашого рідного міста Тучина. Наші спогади залишаться глибоко в наших серцях і ми збережемо їх назавжди».*¹⁰³

¹⁰¹ Акт складено Державною надзвичайною комісією від 29 листопада 1944 р.; RG 22.002М. Фонд 7021, Опис 71, Діло 68]. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

¹⁰² Execution of Jews from Horynhrad I and Tuchyn. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

¹⁰³ Yitzchak Gilberg Mix memories Tuchin-Kripa, Wolyn; In Memory of the Jewish Community (Tuchin, Ukraine). – Pages 73/74. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/tuc069.html>

Радянські звіти з Тучина...Після визволення військами Червоної Армії району [Тучина] від німецько-фашистських окупантів Комітет [ЧГК] провів дослідження та ексгумацію [масових] поховань розстріляних, спалених і замучених мирних жителів району Тучина (GARF, МОСКВА R-7021-71-68 копія YVA M.33 / JM/19976).¹⁰⁴

Районная чрезвычайная комиссия по установлению и расследованию совершенных против гражданского населения немецко-фашистскими захватчиками за период оккупации с 28/VI-1941 года по 16/I-1944 года по Тучинскому району Ровенской области УССР, в составе председателя комиссии тов. КУЗНЕЦОВА Петра Николаевича, членов комиссии т.т. СОЛОВЬЕВА Филипп Яковлевича, ПАНОВА П.И., ЕЛЬЧИЩЕВА А.Д., БЕЛОГУРОВА А.А., КАЛИЧЕНКО Петр Алексеевич, ВИННИЧУК З.Е. и врач МАЛИКОВА М.В.

После освобождения района войсками Красной Армии от немецко-фашистских оккупантов, комиссия произвела расследование и раскопки могил расстреляных, сожженных и зверски замученных граждан Тучинского района при чем установлено:

Могила - 1. 28-го июня 1941 года расстреляны руководители советских учреждений в количестве 4-х человек на территории усадьбы пожарно-технической команды.

Могила - 2. На территории кожзавода где похоронено 25 человек.

Могила - 3. размером в 70 метров длины, 8 метров ширины, два метра глубины, в северной части Тучина по дороге на Речицу, по левой стороне в яру Котовского

го, в 1942 году 23-го октября было расстреляно 4101 человек исключительно еврейского населения.

Могила - 4. На окраинах возле еврейского кладбища расстреляно еврейского населения в количестве 753 человека.

Могила - 5. Возле еврейского кладбища живьем зарыто 72 человека советского актива, в том числе 45 коммунистов.

Могила - 6. Находится в парке м.Тучина, где похоронено расстрелянных 318 человек.

Могила - 7. В селе Пустомыты Тучинского района, в сентябре месяце 1943 года немецкими захватчиками все население этого села было согнано в помещения маслозавода.

Старики, которые не могли идти, были подвезены подводами, после чего были разделены мужчины в один сарай, а женщины и дети в другой сарай, после того закрыли двери, начали убивать людей с автоматом, затем обложив соломою подошли здания. Масса людей в сарае оставалась еще в живых, но все были расстреляны и во время горения были слышны отчаянные крики и вопли. Там погибло 361 человек.

Могила - 8. В парке Шубковского совхоза было уничтожено 201 человек, из них расстреляно 148 человек, повешен

1 человек и замученных пытками и ии истязаниями 52 человека и 207 человек расстреляно в различных местах района, а всего по Тучинскому району за время оккупации было уничтожено расстреляно и замучено советских граждан, стариков, женщин и детей в количестве 5970 человек.

Из показаний свидетелей - жуткая картина была, когда гнали на расстрел людей, как будто это были не люди, а стада баранов. Люди плакали, кричали, их били прикладами, тащили за руки и волосы по земле, они вставали и шли дальше, им даже и плакать не давали во время такого кровавого шествия. Были слышны крики: "За нас отомстят, наша кровь даром не прольется, еще вернется советская власть и рассчитается за все ради злодеяния и кровавые расправы".

Когда их привели на место кровавой расправы был дан приказ раздеться всем до нага. Голые люди сами входили в яму по несколько человек, становились в шеренгу и там их расстреливали, затем в эту же яму входило опять несколько других человек, сами укладывались на труны своих родных и знакомых и немцы опять пускали

¹⁰⁴URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627935>

Пам'ятник споруджено на місці, де було тучинське гетто.¹⁰⁵

Місце розстрілу близько 1000 євреїв у Тучині.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Розстріл євреїв Гориньграда та Тучина. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

¹⁰⁶ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>